

Олеся Столярчук, м. Київ

**Вплив криз професійного розвитку на самооцінку
вчителя як суб'єкта праці**

В роботі проаналізовано характер впливу криз фахового розвитку педагогів на динаміку їх професійної самооцінки. Окреслено залежність змін професійної самооцінки вчителя від стратегій подолання ним фахових криз.

Ключові слова: професійна самооцінка, криза професійного розвитку, конструктивна та деструктивна стратегії подолання кризи.

Розробка психологічних концепцій професійної праці вчителя має довгу історію та значні наукові напрацювання. Однак акцентування підходів психологів на особистості вчителя як суб'єкта власного професійного циклу зумовлює необхідність детального вивчення глибинних механізмів педагогічної діяльності – мотивації, смислових систем, рефлексії та самооцінювання. Поступово рухаючись фазами професійного циклу і досягаючи його вершин, вчитель як суб'єкт педагогічної праці неминуче зіштовхується з професійними кризами, що можуть виявлятися в деструкціях професійної самосвідомості та поведінки. Впродовж кризи піддається випробуванню і професійна самооцінка вчителя як вагомий компонент його самосвідомості.

Детальний аналіз фахових криз здійснено російськими вченими Е.Ф. Зеєром та Е.Е. Симанюк [4], а специфіку професійних криз педагога окреслено в роботах Г.Г. Горєлової [3]. Психологічні особливості професійної самооцінки педагогів вивчали І.В. Вачков [1], І.М. Галян [2], М.А. Ларіонова [6], А.К. Маркова [7], Н.Є. Шафажинська [8], О.М. Шевцова [9] та інші. Однак проблема впливу професійних криз на самооцінку суб'єкта праці ще не є предметом наукового вивчення, що й стало підставою для нашого аналізу.

Отже, метою статті є виявлення впливу криз професійної діяльності на самооцінку вчителя.

Розгортання професійного шляху суб'єкта праці супроводжується різкими змінами вектору професійного розвитку, які Е.Ф. Зеєр називає кризами, наголошуючи, що вони особливо яскраво проявляються при переході від однієї стадії фахового становлення до іншої [5, с. 213]. Педагог є особистістю, що в силу специфіки професійної діяльності, спрямованої на системну взаємодію з іншими людьми, має розвинену самосвідомість. В ході переживання вчителем криз професійного розвитку відбувається перебудова смислових структур професійної свідомості, перехід особистості на якісно новий рівень сприймання, рефлексії та оцінювання себе в умовах фахової діяльності. Аналіз та ревізія внутрішніх та зовнішніх умов професійної діяльності забезпечують зміну Я-концепції вчителя відповідно до нових обставин праці. Професійна самооцінка як структурний компонент Я-концепції педагога виступає лакмусом характеру цих змін – сприятливого, прогресивного чи, навпаки, руйнівного. Оцінювання себе як суб'єкта праці активізується вже на початку кризи і триває впродовж всієї кризи відповідно до її фаз. Ці фази виокремлені Е.Ф. Зеєром у відповідності до ідей Л.С. Виготського про поетапний перебіг вікових криз [5, с.215].

Рис. 1. Фази кризи професійного розвитку

Перебіг кризи професійного розвитку як різновиду особистісної кризи відповідає даним фазам. Так, на передкритичній фазі внаслідок системного самооцінювання суб'єкта праці з'являється суперечність між його очікуваннями та досягненнями в професії, а також наростання

невдоволеності фаховою діяльністю. Навіть за умов нечіткого усвідомлення цієї недоволеності особистість відчуває психологічний дискомфорт.

Апогеєм кризи є власне критична фаза, для якої характерною є свідома незадоволеність реальною професійною ситуацією. Впродовж цієї фази відбувається посилення психологічної напруженості суб'єкта праці внаслідок загострення вищезначеної суперечності, і виникає конфлікт професійного розвитку. Розгортання цього конфлікту супроводжується рефлексією та оцінюванням фахівцем професійної ситуації. Аналіз суб'єктом праці своїх можливостей та здібностей, їх активізація забезпечує розв'язання ним конфлікту професійного розвитку, що зазвичай відбувається на останній фазі.

Під час посткритичної фази внаслідок усунення чи послаблення конфлікту відбувається спадання психологічного напруження та перехід особистості до нової ситуації професійного розвитку. Зміст посткритичної фази суттєво залежить від змісту рефлексії та оцінювання суб'єктом праці суті конфлікту професійного розвитку, який становить ядро кризи. Так, Е.Ф. Зеєр виокремлює наступні типи конфліктів [5, 216]:

- мотиваційний, якому притаманні втрата актуальної мотивації професійної діяльності та дезінтеграція професійних настанов та орієнтацій,
- когнітивно-діяльнісний, який характеризується незадоволеністю змістом професійної діяльності та знеціненням способів виконання праці
- поведінковий, що розгортається на фоні суперечностей взаємин в трудовому колективі, з адміністрацією, а також незадоволеності своїм професійним статусом, зарплатнею.

При аналізі виявів цих типів конфліктів щодо професійного розвитку вчителя з'ясовується, що має місце переживання даним фахівцем всіх означених типів. Вже на етапі професійної адаптації вчитель-початківець може зіштовхнутись з комбінованим конфліктом, спричиненим складностями пристосування до нового професійного середовища. Недоліки фахової

підготовки на рівні недостатньої професійної компетентності викликають незадоволеність змістом праці та знецінення способів її виконання. Низький рівень професійної ідентичності та несформована Я-концепція вчителя початківця провокують мотиваційний конфлікт, що супроводжується дезінтеграцією професійних настанов та орієнтацій, сформованих під час фахового навчання. Іноді мають місце суперечності взаємин молодого вчителя в трудовому колективі та з адміністрацією, а низький престиж педагогічної професії, обраної вчителем-початківцем не за покликанням, зумовить розгортання поведінкового типу конфлікту професійного розвитку.

Як вже зазначалось, поява конфлікту професійного розвитку та його усвідомлення суб'єктом праці викликає активізацію рефлексивних процесів. В залежності від змісту самоаналізу формуються різні наслідки рефлексії кризи професійної діяльності щодо суб'єкта праці:

Рис. 3. Наслідки рефлексії кризи професійного розвитку

Під час власне критичної фази особистість усвідомлює зміст конфлікту професійного розвитку і формує певне ставлення до нього. За умов позитивного ставлення конфлікт сприймається суб'єктом праці, як необхідне випробування, стимул для професійного вдосконалення, хоча така форма реагування не викреслює переживання негативного емоційного супроводу – тривоги, гніву, страху тощо. Нейтральне ставлення виявляється через

ігнорування особистістю самого конфлікту та його чинників і супроводжується байдужістю, пасивністю до професійної діяльності. Негативна форма реагування на конфлікт виникає як заперечення конфлікту, або його знецінення, також можливе перебільшення загрози конфлікту, що провокує паніку та дезінтеграцію суб'єкта праці.

Залежно від форм реагування фахівець використовує певну стратегію подолання кризи. За ознакою психологічних наслідків щодо суб'єкта праці ці стратегії поділяються на конструктивні та деструктивні. Задіяність конструктивної стратегії зумовлює формування позитивних наслідків переживання та подолання особистістю кризи професійного розвитку, зокрема підвищення фахової кваліфікації, майстерності, збагачення змісту та способів виконання роботи. Дана стратегія прокладає нове русло для професійного розвитку людини. Натомість деструктивна стратегія викликає професійну стагнацію, апатію, мотиваційні та поведінкові деформації суб'єкта праці. Використання певної стратегії подолання кризи професійного розвитку відображається й на більш глибокому особистісному рівні:

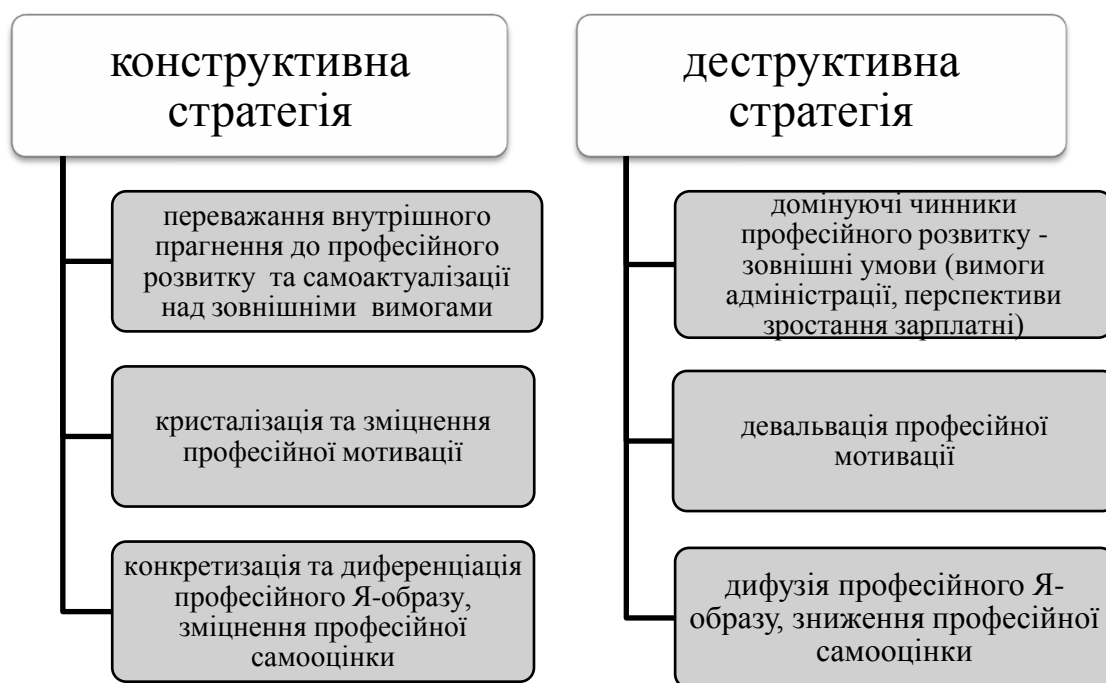

Рис. 4. Наслідки використання стратегій подолання кризи професійного розвитку

За несприятливих умов переживання професійних криз спостерігається дезадаптація суб'єкта праці, що виходить на особистісний рівень його

функціонування. За думкою Г.Г. Горелової, під час деструктивного переживання кризи (особливо в умовах поєднання соціокультурної, вікової та професійної криз) першочергового значення набуває система стримувань та противаг, які не допускають підкорення людини зовнішнім соціальним стресогенам та внутрішнім – віковій інволюції, згасанню психічних функцій, розладам здоров'я. Дана ситуація зумовлює необхідність здійснення якісно нового рівня адаптації суб'єкта в період зрілості та супроводжуваних її криз. Процес вторинної адаптації означений вище вчений позначає реадаптацією [3, с. 3]. Якщо мова йде про професійну реадаптацію, то пошуком її психологічних механізмів першочергово є активізація самосвідомості фахівця.

Спираючись на напрацювання Е.Ф. Зеєра [5, с. 219-222], визначаємо наступні нормативні кризи професійного циклу вчителя:

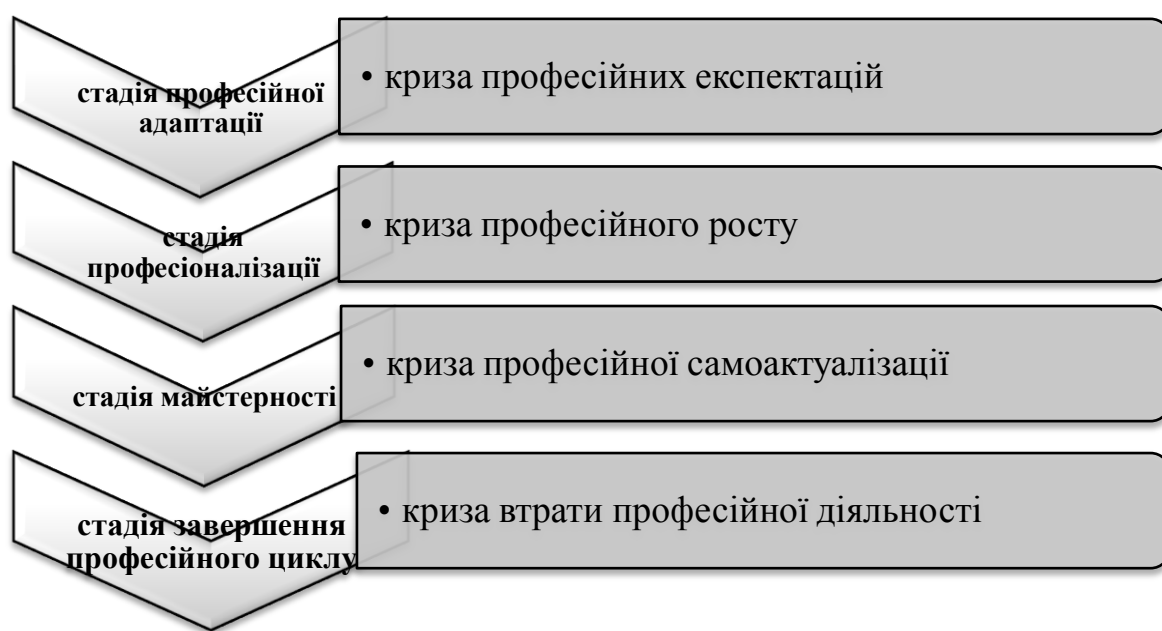

Рис. 6. Перелік нормативних криз професійного розвитку за Зеєром

Під час адаптації вчителя-початківця до умов професійної діяльності він зустрічається з різними складнощами, однак зміст кризи професійних експектацій становить суперечність між реальними умовами праці та очікуваннями молодого фахівця. Розчарування можуть викликати як зміст професійної праці, так і її умови. Молодий педагог може виражати

невдоволення рутинними обов'язками, на кшталт оформлення документації, стосунками у трудовому колективі, рівнем зарплатні тощо. На фоні кризи випробування проходить професійна самооцінка вчителя. Започаткований під час фахового навчання процес її формування набуває з початком професійної діяльності фактичного підґрунтя. Вибір стратегії подолання кризи теж може зумовлюватись рівнем самооцінки фахівця. Так адекватно висока самооцінка професійної готовності вчителя сприятиме збереженню його позитивного ставлення до себе, впевненості у можливості подолання кризи тобто реалізуватиметься конструктивна стратегія. В результаті цього вчитель активізує професійні зусилля для найшвидшої адаптації та набуття досвіду роботи, що в свою чергу, сприятиме збалансуванню таких компонентів його самооцінки, як самооцінка потенціалу та самооцінка результату. Натомість, занижена самооцінка фахової компетентності поглибить розчарування, знецінить професійну девальвацію педагога. Завищена самооцінка професійних можливостей вчителя-початківця без достатнього підґрунтя фахової готовності може стати під час кризи пуском для деструктивної стратегії її подолання. Впевнений у своїй бездоганності молодий педагог може навіть не помічати причин професійної дезадаптації, а у випадку їх фіксації шукатиме зовнішні чинники, як-то невиховані учні, погані батьки, необізнана адміністрація школи тощо. Наслідки можуть бути локальними – неякісне, непродуктивне виконання фахових обов'язків, чи й тотальними – звільнення з роботи.

Якщо перша криза виникає на фоні обмеженого професійного досвіду вчителя, то наступна, навпаки, породжується його зростанням та стереотипністю. Адаптувавшись до вимог професії та опанувавши нюанси фахової діяльності, досягнувши професіоналізму, педагог зіштовхується з проблемою інерції професійного зростання – розгортається криза професійного росту. Саме під час цієї кризи складається одна із двох моделей професійної діяльності педагога, охарактеризованих Л.М. Мітіною, – модель адаптивної поведінки чи модель професійного розвитку. Вчений

характеризує зміст моделі адаптивної поведінки в професійній діяльності особистості через домінування тенденції до підкорення зовнішнім умовам і обставинам. Професійна діяльність педагога при цьому відзначається використанням попередньо вироблених алгоритмів, шаблонів і стереотипів. При сформованій моделі професійного розвитку вчитель характеризується розвиненою професійною самосвідомістю та здатністю до цілісного сприймання власної професійної діяльності та себе в ній. Відтак, професійний розвиток стимулюється, за думкою Л.М. Мітіної, наявністю та розв'язуванням суперечностей між Я-діючим, Я-відображеним та Я-творчим суб'єкта діяльності [8, с. 140].

В процесі переживання вчителем цієї кризи саме суперечність між компонентами професійної самооцінки педагога може стати стимулом для розгортання моделі професійного розвитку. Йдеться про поєднання низької самооцінки результату з високою самооцінкою потенціалу. Саме така формула професійної самооцінки забезпечує конструктивне подолання вчителем кризи професійного росту і досягнення ним майстерності. Деструктивна стратегія розв'язання цієї кризи втілюватиметься у професійну апатію та стагнацію, яка може тривати роками, іноді до виходу на пенсію.

На фоні зростання професіоналізму діяльності відбувається перебудова самосвідомості вчителя, з'являється прагнення до кар'єрного зростання, загострюється потреба у зовнішній стимуляції фахових зусиль. В той же час збільшення педагогічного стажу створює ризик для появи професійних деформацій вчителя, зокрема й професійного вигорання. Досягаючи стадії майстерності, педагог зіштовхується з кризою професійної самоактуалізації. Його стійка професійна Я-концепція знову піддається ревізії щодо відповідності вимог та досягнень професійної діяльності особистісній ідентичності. На фоні високої стійкої професійної самооцінки може сформуватись негативне самоствавлення. Нерідко ця криза професійного розвитку співпадає з віковою – кризою середини життя, при цьому ретельній рефлексії піддаються всі аспекти життя особистості, що породжує сильне

душевне сум'яття, навіть бунт проти себе. Ймовірним деструктивним сценарієм подолання кризи може стати професійний цинізм на фоні почуття невдячності, звільнення. Конструктивна стратегія реалізується через підвищену соціальну та професійну активність вчителя, опанування ним додатковими галузями професійних знань, педагогічним новаторством.

Наступна криза зумовлена перспективами завершення педагогом професійного циклу. Важливість професійної діяльності, яка пов'язана зі значною соціальною активністю вчителя ускладнює засвоєння нової соціальної ролі та поведінки. Завершення професійної діяльності зумовлює звуження кола комунікації після виходу на пенсію, вимагає перебудови всієї життєдіяльності особистості. Криза протікає особливо гостро за умов попередньої роботи вчителя за покликанням, досягнення ним вершин професіоналізму. Ідентичність особистості повинна переструктуруватись, як і самооцінка перейти з професійного на особистісний рівень. Конструктивне подолання цієї кризи передбачає формування пенсійної зрілості, де важливу роль відіграє побудова позитивних перспектив, планів на майбутнє.

Отже, розгортання професійного циклу вчителя супроводжується переживанням ним криз професійного розвитку. Призначенням цих криз є стимуляція суб'єкта праці до професійного саморозвитку та самореалізації. Однак втілення цього призначення відбувається за умов використання педагогом конструктивної стратегії подолання кризи. Натомість, деструктивна стратегія проковує професійну стагнацію та деформацію.

Під час кризи професійного розвитку випробуванню піддається професійна самооцінка вчителя. Вона може стати й чинником професійної кризи, вступаючи в суперечність з зовнішніми умовами праці. Конструктивна стратегія розв'язання кризи професійного розвитку зміцнює та підвищує професійну самооцінку вчителя.

Література:

1. Вачков І. В. Структура професійної самосвідомості вчителя / І.В. Вачков / Вчитель: самооцінювання / Упоряд. Н.Мурашко. – К.: Шкільний світ, 2007. – С. 12-18.
2. Галян І.М. Саморегуляція оцінних ставлень учителя у педагогічній взаємодії: Автореф. дис. ...канд. психол. наук. – К., 1996. – 24 с.
3. Горелова Г.Г. Кризисы личности и педагогическая профессия / Г.Г. Горелова. – М.: Московский социально-психологический институт, 2004. – 320 с.
4. Зеер Э.Ф. Кризисы профессионального становления личности / Э.Ф. Зеер, Э.Э. Сыманюк // Психологический журнал. – 1997. – № 6. – Т. 18. – С. 35 – 44.
5. Зеер Э.Ф. Психология профессий: [учеб. пособ. для студентов вузов] / Э.Ф. Зеер. – 4-е изд. перераб., доп. – М.: Академический Проект ; Фонд «Мир», 2006. – 336 с.
6. Ларионова М.А. Профессиональная самооценка учителя: структура, особенности формирования: Учебно-методическое пособие для учителей, школьных психологов, социальных педагогов и студентов педагогических вузов / М.А. Ларионова. – Омск: Изд-во ОмГУ, 2001. – 90 с.
7. Маркова А.К. Психология труда учителя / А.К. Маркова. – М. : Просвещение, 1993. – 192 с.
8. Митина Л.М. Психология труда и профессионального развития учителя : Учеб. пособие для студ. выс. пед. учеб. заведений. – М. : Издат. Центр «Академия», 2004. – 320 с.
9. Шафажинская Н.Е. Личностная и профессиональная самооценка студента педвуза: Учебное пособие / Н.Е. Шафажинская. – М. : МГПИ им. В.И. Ленина, 1986. – 102 с.

10. Шевцова О.М. Особливості самооцінки вчителів / О.М. Шевцова / Теоретичні та методичні засади розвитку педагогічної освіти: педагогічна майстерність, творчість, технології: Збірник наук. праць / За заг. ред. Н.Г. Ничкало. – Х.: НТУ «ХПУ», 2007. – С. 217-221.

Олеся Столярчук

Влияние кризисов профессионального развития на самооценку учителя как субъекта труда

В работе проанализировано характер влияния кризисов профессионального развития педагогов на динамику их профессиональной самооценки. Очерчена зависимость изменений профессиональной самооценки учителя от стратегий преодоления им профессиональных кризисов.

Ключевые слова: профессиональная самооценка, кризис профессионального развития, конструктивная и деструктивная стратегии преодоления кризиса.

Olesya Stolyarchuk

Influence of crises of professional development is on a self-appraisal teacher as subject of labor

Character of influence of crises of professional development of teachers is in-process analyzed on a dynamics them professional self-appraisal. Outlined dependence of changes of professional self-appraisal of teacher on strategies of overcoming them of professional crises.

Keywords: professional self-appraisal, crisis of professional development, structural and destructive strategies of overcoming of crisis.